

Chełmski Konsystorz Greckokatolicki [1525] 1596–1875 [1905]. Inwentarz analityczny archiwum, opracowała Maria Trojanowska, Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, Archiwum Państwowe w Lublinie, Warszawa 2003, ss. 589+1 nlb.

Intensyfikacja badań nad przeszłością Kościołów wschodnich – prawosławnego, unickiego i ormiańskiego, zaznaczających swą obecność w dziejach Polski i Europy Środkowo-Wschodniej, jest w ostatnim czasie niewątpliwym faktem. Dlatego też ogromną pomocą w tych badaniach okaże się na pewno najnowsza publikacja autorstwa Marii Trojanowskiej, dotycząca zawartości jednego z najciekawszych wyznaniowych zespołów archiwalnych w zbiorach polskich – Chełmskiego Konsystorza Greckokatolickiego, przechowywanego w Archiwum Państwowym w Lublinie.

Spuścizna archiwalna (i jej dzieje) unickiej metropolii kijowskiej nie doczekała się jeszcze nowoczesnego opracowania, chociaż stanowi przedmiot badań historyków z wielu krajów – przede wszystkim (co jest w pełni zrozumiałe) z Białorusi, Polski, Rosji i Ukrainy. Na taki stan rzeczy wpłynęły historyczne losy Cerkwi unickiej w Rzeczypospolitej, szczególnie w zaborze rosyjskim, gdzie poddana była prześladowaniom i ostatecznie formalnie zlikwidowana. Skutkiem negatywnego nastawienia państwa rosyjskiego do katolickiego obrządku wschodniego (w tym i całej związanej z nim tradycji), było traktowanie całej unickiej spuścizny kulturowej jako obcej, i w związku z tym narażonej na szczególną destrukcję¹. Nadzwyczaj tragicznym okresem dla archiwaliów wytworzonych przez poszczególne biskupstwa unickie był czas bezpośrednio po kolejnych likwidacjach struktur tej Cerkwi – w Cesarstwie Rosyjskim w 1839 r. i Królestwie Polskim w 1875 r. Dodajmy, że los tych archiwaliów nie był lepszy i w czasach władzy radzieckiej, kiedy to zniszczono z całą premedytacją szereg kolekcji i zbiorów, nawet przechowywanych w archiwach i bibliotekach. Do tego dochodzą na przykład skutki działań wojennych (jak zatrata archiwum arcybiskupstwa połockiego w trakcie wojny 1812 r.) czy elementarnych klęsk żywiołowych.

Osobnym problemem jest rozproszenie archiwaliów unickich po archiwach i bibliotekach wielu państw Europy i świata. Owocem

tego było częstokroć dzielenie jednolitych dotąd zespołów. Utrudnia to w dużym stopniu nie tylko korzystanie z archiwaliów, ale i zebranie podstawowej wiedzy o miejscach ich przechowywania, stopniu zachowania i zawartości.

Stan wiedzy na temat pounickiej spuścizny archiwalnej, chociaż skromny, powiększa się systematycznie. Opisywane są bądź całe archiwa instytucji Cerkwi unickiej², bądź stosowany jest inny klucz, na przykład terytorialny³ lub rzeczowy⁴. Wiadomo już, że wbrew wszelkim przeciwnościom losu zachowała się dosyć spora część materiału archiwalnego po różnych instytucjach i placówkach unickiej metropolii kijowskiej. Rysuje się więc pewien obraz swistej geografii rozmieszczenia tego materiału⁵ oraz stanu jego opracowania i zasad uprzyśtępniania, co niewątpliwie bardzo korzystnie wpłynie na możliwości badawcze historyków.

Z polskich ośrodków mających w swych zasobach materiały pounickie istotną rolę odgrywa Archiwum Państwowe w Lublinie. Posiada ono w swym zasobie spuściznę archiwalną szeregu instytucji i placówek unickich – oprócz samego biskupstwa chełmskiego, także poszczególnych monasterów, parafii, seminarium duchownego, bractw oraz akta metrykalne⁶. Materiały takie znajdują się również w zespołach wytworzonych lub przejętych przez administrację państwową w okresie staropolskim oraz z doby rozbiorów, a także przez Cerkiew prawosławną i Kościół rzymskokatolicki.

Dobrze się więc stało, że tak istotny dla poznania dziejów unii zespół doczekał się nowoczesnego i w pełni satysfakcjonującego opracowania. Otwiera je *Przedmowa*, będąca prezentacją metody przyjętej przy opracowywaniu „Inwentarza Chełmskiego Konsystorza Greckokatolickiego”. Autorka definiuje swe dzieło wedle kryteriów właściwych dla archiwistyki jako inwentarz analityczny, podporządkowany w zasadzie jednemu celowi – „Możliwie dokładnej i różnorodnej informacji o treści źródeł” (s. 8). Dlatego też świadomie Autorka położyła szczególny nacisk na prak-

tyczną stronę publikacji, mającą być narzędziem informującym potencjalnego badacza o zawartości archiwum chełmskiego konsystorza unickiego.

Wydaje się, że osiągnięto w ten sposób tak pożądaną równowagę między metodologicznymi wymaganiami archiwistyki i potrzebami wynikającymi z praktycznego zastosowania w badaniach nad chełmską diecezją unicką (a dodajmy, że materiał zawarty w tym zespole wykracza znacznie poza tę problematykę). Oczywiście, że sposób rozwiązania konkretnych zagadnień, jak chociażby kwestii tytułów poszczególnych jednostek archiwalnych, może budzić wątpliwości – zgłaszane zresztą przez Autorkę, ale nie to jest przy tej publikacji najważniejsze. Należy mieć zatem nadzieję, idąc za życzeniem dr Marii Trojanowskiej, że publikacja ta wzbudzi jakkolwiek pozytywną dyskusję i doprowadzi do powstania szeregu podobnych opracowań, będących rzeczywistą pomocą w badaniach historycznych opartych na źródłach archiwalnych.

Wstęp wprowadza użytkownika w praktyczną stronę publikacji. Otwierają go dwa szkice: *Rys dziejów i struktury administracyjnej unickiej diecezji chełmskiej* oraz *Władze i instytucje*. Uzupełnione są one dwiema mapami, ilustrującymi granice diecezji około 1772 r. (I rozbiór Rzeczypospolitej) oraz w 1874 r. (w przededniu jej likwidacji). Jest to ważne do uzyskania obrazu pewnego kontekstu historyczno-przestrzennego funkcjonowania diecezji i ewentualnego ukierunkowania przyszłych poszukiwań archiwalnych.

Kolejny szkic (*Systemy kancelaryjne*) jest omówieniem praktyki kancelaryjnej konsystorza chełmskiego w XIX wieku. Ważna jest tu konstatacja o możliwości wnioskowania na podstawie zachowanych na aktach sygnatur o stanie zachowania spuścizny archiwalnej Chełmskiego Konsystorza i o potencjalnym zakresie ubytków. Przedstawienie losu akt, zawarte w części opatrzonej takim samym tytułem i kontynuowane w innym miejscu *Wstępu* (s. 30–32), jest zaledwie zarysowaniem tego nadzwyczaj dla potencjalnego badacza istotnego problemu. Chociażby z zasygnalizowanego wcześniej szkicu o systemie kancelaryjnym wynikało, że w zasobie Archiwum Państwowego w Lublinie zachowała się tylko część spuścizny aktowej chełmskiego biskupstwa

unickiego. Odpowiedź na pytanie, czy i gdzie jest przechowywana reszta akt, jest więc niepełna. Dramatyczne losy chełmskiej Cerkwi unickiej i prawosławnej (w ramach których funkcjonował pewien wspólny zasób dokumentów), spowodowały, że spuścizna ta jest rozproszona po wielu archiwach, bibliotekach i zbiorach prywatnych. Dlatego też nie dziwi niekompletność odtworzenia losów tych akt⁷.

Bardzo ważne jest przybliżenie metody i zasad porządkowania na nowo zasobu zespołu Chełmskiego Konsystorza Greckokatolickiego, zawarte w części *Prace inwentaryzacyjno-porządkowe w Archiwum Państwowym w Lublinie*. Pozwala to zrozumieć cały wewnętrzny układ *Inwentarza* oraz zasady opracowania zawartości poszczególnych jednostek archiwalnych. W świetle podanych tu faktów została wykonana ogromna praca, której celem było jak najlepsze uprzyśpieszenie potencjalnym badaczom tego nad wyraz ważnego zespołu.

Właściwy *Inwentarz* dzieli się na siedemnaście działów⁸ (opisujących w sumie 1229 jednostek zawartych w zespole) oraz dwa aneksy – wykazy planów (110, przeważnie gruntów cerkiewnych) i prasy (9 tytułów, od jednego do kilkudziesięciu numerów). Dodane są ponadto *Konkordancja sygnatur* (z dawnym inwentarzem autorstwa Marii Stankowej), *Bibliografia*, a także indeksy: osobowy, wizytacji i inwentarzy cerkwi oraz geograficzno-rzeczowy. Publikację zamyka angielskie streszczenie.

Zarówno sama konstrukcja *Inwentarza*, jak i zawartość poszczególnych działów, nie budzi żadnych większych zastrzeżeń. Zapewne uwagi korzystających z *Inwentarza* badaczy zweryfikują pewne, nieuniknione przy takiej pracy, błędy, pominięcia i niedokładności. Nie wpłynęło to jednakże w żadnej mierze na wysoką ocenę omawianej tu publikacji. Badacze dziejów Kościoła Wschodniego w Rzeczypospolitej uzyskali w ten sposób bardzo przydatne narzędzie.

Andrzej Gil

¹ O stosunku państwa rosyjskiego do unickiej spuścizny archiwalnej m.in. w pracach: A. Petrani, *Z dziejów niszczenia Unii w świetle źródeł rosyjskich*, „Analecta OSBM”, t. VIII

(XIII), 1971; О. І. Журба, *Київська археографічна комісія 1843-1921. Нарис історії і діяльності*, Київ 1993; Ф. Коралловъ, *Церковно-археологическій музей при Холмскомъ Православномъ Свято-Богородицькомъ Братстве*, Холмъ 1910; С. Гаврилук, *Історичне пам'яткознавство Волині, Холмщини і Підляшшя (XIX-початок XX ст.)*, Луцьк 2002; *Колекція та архів єпископа Павла Доброхотова*, укладач В. І. Ульяновський, Київ 1992; В. І. Ульяновський, „Русское дело в Северо-западном крае”. *Через призму історії магнатських архівів Сапег та Радзивіллів у XIX ст.*, Київ 1998.

² Л. Тимошенко, *Архів уніятських митрополитів: до історії вивезення з України*, „Київська Церква”, 2–3, 2001; *тенже, Радомишльський архів уніятських митрополитів*, Записки НТШ, т. 240, Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін, Львів 2000. *Сенне jest dla tej tematyki wydawnictwo: Студії з архівної справи та документознавства*, т. 7, Київ 2001. Zawiera ono przegląd zawartości większości archiwów ukraińskich pod kątem zachowania spuścizny instytucji religijnych, przede wszystkim prawosławnych i unickich.

³ *Архіў уніяцкіх мітрапалітаў. Дакументы да гісторыі царквы ў Беларусі XVI-XX стст. у фондах гістарычных архіваў Украіны*, складальнікі С. І. Паўловіч, Т. М. Мальцава, Мінск-Полацк 2001; *Документы по истории православной церкви на Беларуси XVIII-XX вв. в фондах государственных архивов Республики Беларусь. Межархивный справочник*, авторы-составители О. А. Добычина,

О. А. Ледовская и др., Минск 2003 (wbrew tytułowi praca ta zawiera też informacje dotyczące materiałów archiwalnych będących wytworem Cerkwi unickiej); A. Krochmal, *Akta wyznaniowe w zasobie Archiwum Państwowego w Przemyślu*, Przemyśl 1993 (zwłaszcza s. 45–49).

⁴ І. Скочиляс, *Генеральні візитації Київської унійної митрополії XVII-XVIII століть. Львівсько-Галицько-Кам'янецька єпархія*, т. 2, *Протоколи генеральних візитацій*, Львів 2004.

⁵ Aspekt ten przybliży wydatnie artrykuł: М. В. Довбищенко, *Українські церковні архіви литовсько-польської доби. Історична доля та перспективи реконструкції*, „Архіви України”, № 6 (2001).

⁶ *Archiwum Państwowe w Lublinie i jego oddziały w Chełmie, Kraśniku i Radzynie Podlaskim. Przewodnik po zasobie archiwalnym*, t. 1, opr. zb. p. red. F. Cieślaka i M. Trojanowskiej, Lublin 1997, s. 151-172.

⁷ Autor niniejszego omówienia prowadzi prace nad rekonstrukcją losów materiałów archiwalnych wytworzonych przez chełmskie instytucje Cerkwi unickiej i prawosławnej oraz określenia miejsc ich obecnego przechowywania.

⁸ Są to następujące działy: akta biskupów; akta konsystorza; księga notariusza publicznego; akta kapituł; wizytacje i inwentarze; statystyka; zarządzenia, korespondencja; miscellanea; dekanaty; akta parafii i cerkwi filialnych; uposażenie biskupstwa i parafii, finansowane przez rząd, obciążenia; duchowieństwo świeckie i zakonne; seminarium duchowne, synowie księży; szkoła diaków, diacy, szkoły parafialne i inne; starostowie cerkiewni, bractwa, zakłady opiekuńcze; kult; zbiory dokumentów do dziejów unii i innych wydarzeń.